

Galla László

Életrajz

Anyám édesapját Kohn Mórnak hívták, és textilkereskedő volt, saját textilüzlettel. Anyai nagymamám, Heitler Netti mindig beteg volt, én már úgy ismertem meg, mint ágyban fekvő beteget, akinek a betegségről a mai napig semmit nem tudok. Hét éves voltam, amikor 1923-ban meghalt. A nagypapa ehhez képest még talán hét évet élhetett, tehát 1930 körül halt meg. Nagyon idős volt, minimum nyolcvan éves, úgyhogy valamikor 1850 körül születhetett. Egyikük születési helyét sem ismerem. Hódmezővásárhelyen éltek, de minthogy gondozásra szorultak, apám valamikor az 1920-as években átköltöztette őket Szentesre, és mind a ketten ott haltak meg. Nem jártam a nagyszüleim eredeti lakóhelyén, és nem tudom, hogy milyen körülmények között éltek. Annyi biztos, hogy neológok voltak. A nagyünnepeket helyel-közzel betartották, talán kóser konyhát is vezettek. Három lányuk volt, anyám, Olga néni és Mariska néni. 1887-ben született meg anyám, Kohn Erzsébet, aki az anyakönyvi kivonatában Örzsike néven szerepelt, a zsidó neve pedig Eszter volt. A testvérei idősebbek voltak nála, nem tudom pontosan, talán négy-öt évvel, és mind háztartásbeliek voltak. Anyámról tudom, hogy ő a négy polgári elvégzése után Temesváron járt még iskolába, akkor léteztek még olyan felsőbb leányiskolák, ahol a háztartás és a közösségi élet tudnivalóit sajátították el a tanulók. Ez egy két-három éves iskola volt, amit anyám el is végzett [lásd: leányiskolák]. A két lánytestvére végzettségéről nem tudok semmit.

Olga néni Hódmezővásárhelyen élt, nagyon rossz családi körülmények között. Szegények voltak, emellett nagyot is hallott, és a férje meghalt, úgyhogy ő nem volt alkalmas arra, hogy a nagyszüleimet ápolja. Olga néni férje – Mayer Hermannak hívták – ügynök volt. A családban, ha őket emlegették, mindig szóba jött, hogy milyen nehéz körülmények között élnek. Két gyerekük volt, Rózsi és Lili. Lili színésznőnek készült, de nem csinált karriert, és bár később valahol filmekben is szerepelt, mindig csak kisebb szerepekben. Később, ha jól tudom, öngyilkos lett Berlinben. Mindez még gyerekkoromban történt, úgyhogy énhozzám ezeknek a híreknek csak a zöngéi jutottak el. Rózsi Bácskában, Jugoszláviában élt. Egy Havas nevű, igen gazdag topolyai vállalkozóhoz ment feleségül, aki özvegyember volt és egy fiúgyermek apja [Topolya – nagyközség volt Bács-Bodrog vm.-ben, 1891-ben 10 800, 1910-ben 12 500 lakossal (járási szolgabírói hivatal, járásbíróóság). Trianon után a Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz került. – A szerk.]. Rózsi sokkal fiatalabb volt, mint a férje, és őrá volt bízva a gyerek nevelése. Nagyon jó körülmények között éltek Jugoszláviában.

Mariska néni Szabadkán élt, ami a háború utáni években Jugoszláviához tartozott. Volt egy Faragó nevű férje, aki zsidó volt és akitől – ez annak idején nagy szenzáció volt – elvált. A férj foglalkozását

nem tudom, de született két fiuk, Faragó Pista és Faragó Bandi, és egy lányuk, Faragó Ella, akik mikor a mamájukat később elvette Tordai Izsó, egy ügyvéd, még nagyon kis gyerekek voltak, és így Tordai Izsó bácsi vezényletével nevelődtek fel. Ella újságíró volt, Jugoszláviában, többek között Szabadkán, Zomborban és azt hiszem, Újvidéken írt újságokba. Sok éven keresztül vezetett egy lelki klinika jellegű rovatot Hella néven – Havas Emilnek hívták a férjét – és írói körökben forgolódott egész életében.

Az apai dédapám mestersége cipész volt. Gunst Izraelnek hívták, Albertirsán született [A dédapa idejében ez még Irsa község volt, Pest-Pilis-Solt vm.-ben, majd csak 1950-ben egyesítették Alberti községgel, és ekkor jött létre Albertirsa. – A szerk.], és ott is dolgozott. Tizenegy gyermeke lett, az első jó néhány gyermek még Irsán született, majd dédapám, ki tudja, milyen oknál fogva, átköltözött Szentesre, és attól kezdve ott volt a műhelye és kereskedése. Nemcsak méretre készített, hanem raktárra is, és árusított. Közben felnevelte a tizenegy gyermeket, akik között óriási korkülönbség volt, tehát egyesek már felnőttek voltak, és kikerültek a házból, mire az utolsó gyerek is megszületett. Az érdekesség az, hogy tízen voltak fiúk és csak egyetlen lány. A nagyapám csak pár testvérével tartotta a kapcsolatot, valószínűleg velük sem szorosán, úgyhogy a legtöbbjükről semmit sem tudunk.

A legfiatalabb gyermek, Berti híres lett, viszonylagos híresség persze. Kossuth Lajos, akit a szabadságharc leverése után száműztek, élete utolsó részében Olaszországban, Torino mellett élt, és készült megírni az emlékiratait [Kossuth 1849 augusztusában lemondott kormányzóelnöki tisztéről, és Törökországba emigrált. 1865-től 1894-ig, haláláig élt Torinóban. – A szerk.]. Ehhez szüksége volt egy titkárra, aki a nyersanyagokat előkeríti, és fordítani is tud. Kossuth a pesti összeköttetésein keresztül kérte, hogy kerítsenek neki egy beleváló fiatalembert. A jogász végzettségű és akkor valamelyik pesti lapnál külső munkatársként dolgozó Berti bácsit kérték fel, aki kiment hozzá, és három évig volt Kossuth titkára, ez alatt készültek el az emlékiratok [1879–1883 között volt Gunst Bertalan Kossuth Lajos titkára. – A szerk.]. A szentesi gimnáziumban – mert abba a bizonyos gimnáziumba járt, amibe később apám, majd még később én is – az évkönyvekben meg is van említve mint régi híres tanítvány: Gunst Bertalan, Kossuth Lajos titkára. Berti bácsi akkor nősülendő fiatalemberként Londonban lakott, és elvett egy budapesti lányt feleségül, mégis olyan mértékben ragaszkodott a szentesi mivoltához, hogy Szentesen volt az esküvőjük, és ezt a városban számon is tartották. A családjunk általában ennyire ragaszkodik a gyökereihez.

Nagyapám egy másik testvére Henrik bácsi volt. Nagyon érdekes ennek a Henrik bácsinak a története. Gunst Joachim, majd Henrik – vagy ahogy később hívta magát: Henri Horn – festőművész lett, és külföldön élt. Élete kisebb részét Olaszországban, nagy részét Franciaországban töltötte mint festőművész. Egyfajta bohém ember lett, akinek három felesége volt. Az első és második feleségétől született egy-egy gyereke, a harmadiktól, akit ötvenéves korában vett el feleségül, pedig négy. Ez utóbbi hölgy huszonvalahány éves volt, szóval óriási korkülönbség volt közöttük. E házasságból négy gyermek született. Az első három 1900 és 1904 között, az utolsó 1915-ben, tehát Henri hatvanhat éves korában. A fiút Pierre-nek hívják, ők már teljesen elfranciásodtak természetesen, és a Pierre velem egykorú. Egyszer egy párizsi telefonkönyvben felfedeztük. Én tudtam, hogy a Henrik bácsi a Horn nevet vette fel, és ezen a néven futott mint festőművész. Valamit kerestem a postán a telefonkönyvből, és megláttam ezt a nevet: Gunst-Horn. Csak ez lehet, a Gunst is meg a Horn is stimmelt. Később aztán felvettem vele a kapcsolatot, és akkor

kiderült, hogy ennek a Pierre-nek is van több gyermeke, és az egyik, Olivier, aki 1947-ben született, Közép-Franciaországban valahol római katolikus püspök lett. Ennyit egy magyar zsidó család sorsáról. Szerintem ez egy nagyon jó kis történet.

Apai nagypapámat Gunst Lipótnak hívták. Amennyire én láttam a születési anyakönyvi kivonatát, ott Leopold néven volt anyakönyveztve, de a Lipót név szerepelt például az üzleten lévő feliraton. A nagymamám pedig Paszternák Emília volt, aki közeli rokonságban állt Joe Pasternakkal, a híres filmmel Hollywoodban [Joe Pasternak (Paszternák Jakab) (Szilágysomlyó, 1901 – USA, 1990) – az amerikai film egyik legsikeresebb producere. 1921-ben vándorolt ki Amerikába. Legendás karrierje a Paramountnál kezdődött, és az Universalnál folytatódott. 1928-tól a Deutschen Universal produkciós igazgatója volt. 1936-ban tért vissza az Egyesült Államokba. Az 1942–1966 között a Metro-Goldwyn-Mayernél működött. – A szerk.]. Őt sosem láttuk, nem is leveleztek, de a családi kapcsolat elég közismert volt. A nagymamám 1849-ben született, a nagypapám pedig Irsán született, 1844-ben.

Szentesen körülbelül öt-hatszáz zsidó lakott, és mind közepesen vallásosak voltak. Tőlünk nyolcvan kilométerre volt Makó, ott sokkal intenzívebb zsidó élet folyt. Makón volt ortodox és neológ templom is, és ott több ezer zsidó élt [Makón egyébként mintegy háromszor annyi zsidó élt az 1920-as években, mint Szentesen, Szentesen kb. 650-en voltak, Makón 1900–2000 főt számlált a hitközség. – A szerk.]. Ehhez képest a szentesi zsidó közösség jóval kisebb jelentőséggel bírt. A város maga körülbelül ugyanakkora volt, mint Makó, és a környéke is hasonló volt [Makón 1920-ban 37 100, 1930-ban 35 800 fő élt, Szentesen pedig 32–33 000 fő. – A szerk.]. De a szentesi zsidóság elég asszimilált életet élt. Egy nagyon szép zsinagógája volt, ami egyébként most a városi könyvtár. Működött zsidó hitközség, aminek az apám volt az alelnöke, majd elnöke. Természetesen működött Hevra Kadisa, ami a temetési ügyeket intézte (a temető gyönyörű szép volt), és Malbis Arumim Egyesület, ami a szegények javára jótékonyági tevékenységet végzett [A malbis arumim feladata a szegény családok gyermekeinek ruhával való ellátása, tüzelő biztosítása a téli időszakra és egyéb más karitatív tevékenységek. – A szerk.], és volt zsidó Nőegylet, aminek az anyám is volt a vezetője. Bár a hitközségben mindenki mindenkivel jóban volt, a belső választások idején nagy csaták folytak, mert ekkor dőlt el, hogy ki lesz az elnök, aki azután a saját embereiből alakíthatta meg az adókvető bizottságot, s ez a pártfogoltjaira mindig kevesebb adót vetett ki. A hitközségi adót annak idején közadók módjára szedték be, tehát kötelező volt fizetni. Főleg emiatt voltak harcok, és emiatt volt két párt a hitközségben.

Azt tudom, hogy az első világháború előtt folyamatosan volt rabbi Szentesen. A két világháború között már hol volt, hol nem volt. Az a rabbi, aki akkor tevékenykedett Szentesen, amikor én születtem, azután elment a városból, és akkor jó ideig nem volt rabbi. Például amikor én bár micvó voltam tizenhárom éves koromban, azaz 1929-ben, akkor Szentesen már évek óta nem szolgált rabbi, és a szüleim kérésére ugyanez a rabbi jött le Pestről, ahol állása volt, Szentesre, hogy a bár micvómat vezesse. De utána még évekig nem volt a városunkban rabbi, majd éveken át egy Kohn Zoltán nevű rabbinövendéket pátyolgatott, szponzorált a szentesi hitközség, aki azt később rútul cserbenhagyta. Amikor rabbi lett, tett az egészre, és sosem láttuk többé. És utána megint évekig kutattak rabbi után, és egy Würdiger József nevű rabbink lett, aki később Berendre magyarosította a nevét, és még a gettósítás idején is megőrizte a hivatalát. Tanító mindig volt, és ő volt egyben mindig a hitközségi titkár is. És volt mellette samesz. Nem volt azonban kóser mézárszék. Az Ungár bácsi járt a házakhoz, ő volt a sakter és a samesz is egy személyben. Volt olyan is, hogy

hozzá vitték az állatokat.

Apámék hatan voltak testvérek. A legidősebb Ernő, majd Helén néni, aztán jött Maca néni – Matild volt a keresztnéve –, aztán jött Regina. Apám következett, végül László, aki fiatalon, tizenhat évesen halt meg 1899-ben, az ő emlékére neveztek el engem Lászlónak. Apám 1880-ban született, Szentesen, a gimnáziumot is ott végezte el. Akkor még a szentesi gimnázium a debreceni református gimnáziumnak volt az algimnáziuma, és csak hat osztályos volt [lásd: gimnázium és egyéb középiskolák]. Aki hetedik, nyolcadik osztályba is akart járni, annak Debrecenbe kellett mennie befejezni a tanulmányait. Apám nem ment, hat gimnáziummal beírta. Hogy miért nem fejezte be a tanulmányait, annak valamikor tudtam is az okát, de most nem jut eszembe.

A lánytestvérei mind művelt hölgyek voltak, de hogy mit tanultak, milyen iskolákat végeztek, nem tudom. Helén néni Kolozsvárra ment férjhez. Azt hiszem, meghalt az első férje, és később újból megházasodott. A második férje, Weisz József férfiszabó volt Kolozsvárott. Maca néni Hódmezővásárhelyen volt férjnél, a férje vezetékneve Schenk volt, a keresztnévét nem tudom. Helén néni révén, aki akkor már Kolozsvárott élt, Maca néninek a válása után szereztek ott egy másik férjet, akinek a neve Roth volt. Annyira jó házasság lett, hogy a férfi még Maca néni akkor már meglévő három gyermekét, Istvánt, Margitot és Györgyöt is adoptálta. Regina Szentesen ment férjhez, és ott szülte a gyermekeket, majd a legutolsó gyerek, Gyuri születésekor meghalt, és ekkor ott maradt négy gyermekkel a papa. A nagyszüleim a kisgyereket magukhoz vették, hogy levegyék a terhet az özvegyen maradt férfiről. Ernő nagybátyám bányamérnök lett, Rózsaszentmártonba került, és az ottani szénbányában dolgozott mérnökként, majd végül az egész bánya igazgatója lett [Rózsaszentmárton – nagyközség volt Heves vm.-ben, 1891-ben 1100, 1920-ban 1700 lakossal. – A szerk.]. Ott halt meg betegségben, még a háború előtt. Mivel apám öccse, László meghalt, így Szentesen csak apám maradt, és ő vette át nagyapámtól az üzlet vezetését.

A nagypapa először szatócs volt Szentesen, majd egyre fejlesztve, a végén vas- és műszaki kiskereskedő lett belőle. Tehát a fűszer, az ostornyél és ilyesmi, amiket kezdetben árult, szépen eltűnedeztek onnan, és maradt a vas-edény áru, kibővítve a műszaki cikkekkel, tehát kocsialkatrészekkel, asztalosszerszámokkal, asztalos- és kovácműhelyekhez tartozó felszerelésekkel. Később, mikor a bicikli elterjedt, akkor a kerékpár is jól menő cikk lett. És volt persze zománcedény, daráló, kés, olló, minden ilyesmi. Az üzlet a Postával szemben, a Fő tértől a negyedik házban volt. Nem ott nyitotta meg az első kereskedését, hanem valahol a Kisérben, ami Szentes egy külső városrésze [Mint később szó lesz róla, 1943-ban ünnepelték a vaskereskedés fennállásának 75. évfordulóját, tehát a nagypapa 1868-ban, 24 éves korában nyitotta meg az üzletet. – A szerk.]. Aztán, gondolom, fokozatosan került oda, ahol már én is születtem, és ahol ez az üzlet is volt. Amire én már emlékszem, az egy nyolcvan-száz négyzetméteres helyiség volt. Számos raktár volt a földszinten és nagy pinceraktár a föld alatt, összességében lehetett olyan kétszázötven négyzetméter. Mikor nagypapa kezdett megöregedni, apám átvette tőle a boltot, úgyhogy én főleg erre az időszakra emlékszem. Ekkor mintegy négy alkalmazottjuk lehetett. Apám nagyon szorgalmas ember volt. Minden este hétkor zártuk az üzletet. Annak idején úgy volt, hogy reggel héttől tizenkettőig, majd kettőtől hétig volt nyitva tartás, a kettő között pedig, tizenkettőtől kettőig déli szünetet tartottak, úgyhogy apám elfoglaltsága is e szerint alakult. Szombaton is nyitva volt a bolt [lásd: szombati munkavégzés tilalma], és egy időben vasárnap is – először délig, azután később héttől tíz óráig [Az üzleti zárórát először az 1913. évi XXXVI. törvénycikk rendelkezései szabályozták, ezek értelmében a kötelező záróra általában este 8 órától reggel 6 óráig tartott, s ez

a rendelkezés természetesen a családtagok által működtetett üzletekre is vonatkozott. A törvényhatóságok és rendezett tanácsú városok a törvény korlátai között eltérően is szabályozhatták az üzleti zárórát. A szabályok megszegése kihágásnak minősült. – A szerk.]. A környékről nem szereztünk be soha árut. Már a nagypapám vezetése alatt is apám utazott beszerzésre. Szállítóink voltak például a Weiss Manfréd gyár, de számos más cégtől is vásároltunk, az akkori legnagyobb kereskedőktől Budapesten. Szentesen egyetlen hasonló méretű konkurencia létezett, a Horváthék, míg a külső városrészekben voltak kisebb hasonló kereskedések, de ezek már inkább vegyeskereskedés jellegűek voltak, és többnyire a nagypapám üzletéből kikerült, önállósult segédek vezették őket. Egy se volt közülük zsidó, a konkurencia, a Horváthék sem azok voltak. Ilyen jellegű zsidó üzlet, mint a miénk, nem volt több Szentesen.

Volt egy nagy-nagy beírókönyv, amibe felírták a hitelbe vásárlásokat. Voltak olyan vevők – Szentes mezőgazdasági vidék volt, a legtöbbben tanyai, környéki falubeli gazdálkodók voltak –, akiknek ősszel volt jövedelmük, úgyhogy sokan csak egyszer fizettek egy évben, a nyári betakarítás után, amikor a búzából meg egyéb terményekből pénzhez jutottak. Szentes megyeszékhely volt, ahol nagy hivatali és iskolai élet is folyt [Szentesen egy állami polgári leányiskola volt és egy főgimnázium, amelyből később reálgimnázium lett. Lásd: polgári iskola; gimnázium és egyéb középiskolák. – A szerk.], így voltak olyan vevők is, hivatalnokok például, akik havonta kaptak fizetést, és ilyenkor fizettek. De azt lehet mondani, hogy a vevőknek legalább az ötven százalékáa hitelbe vásárolt, s a legtöbb fizetett is később, a megbeszélte időben. Nagyon ritkán fordult elő, hogy követelni vagy pereskedni kellett volna. Becsületes népek voltak a vásárlóink. Nem volt aláírva, hogy milyen árut vittek el, egyszerűen csak be lett diktálva. És amikor fizetni jött ősszel a gazda, elhitte, hogy mi nem írtunk be mást, mi meg elhittük, hogy fizetni fog. Ezek ilyen patriarchális idők voltak akkor, még a két világháború között is ez volt a jellemző.

Apám úgy került össze anyámmal, hogy Maca nénihez, aki [akkoriban] Hódmezővásárhelyen volt férjnél, az apám mint fiatalember átjárt. Ott ismerte meg akkor anyámat. Lehet, hogy „összehozás” is szerepet játszott a dologban [lásd: házasságközvetítő, sádhén], ezt persze nem tudom. Volt egy nővérem, aki még az én születésem előtt meghalt, két és fél éves korában, skarlátban. Évának hívták, 1912-ben született.

Mikor kitört az első világháború, apám ugyan már harmincnégy éves volt, de így is rögtön behívták. Arra is emlékszem, hogy a lugosi – Lugos [Krassó-Szörény vm.] ma Romániához tartozik – ezredhez került. A lugosi ezredet vitték aztán ki Szerbiába, apám az egész háborút ott töltötte Dalmáciában és a környékén, egészen a végleges visszavonulásig. Négy évig folyamatosan távol volt, bár időnként szabadságra engedték. Én nem otthon „készültem”, hanem Belgrádban. Apám szabadságot kapott, de nagyon rövidet, és mivel előre tudták, hogy mikor, anyám leutazhatott Belgrádba, és ott egy laktanyának a tiszt szállításán – apám mint zászlós tiszt vonult be, és a végén századosként szerelt le – találkozhattak, együtt töltöttek egy pár napot, és ott „készültem” 1916 februárjában.

Nagyanyámnak, Paszternák Emíliának két nővére is volt Szentesen férjnél. A Betti néni és a Lina néni. Mikor én megszülettem, az unokatestvéreimet, Gyurit küldték el, hogy gyűjtse össze a családot. Otthon születtem gyertyafény mellett, mert este kilenckor megszűnt a villanyszolgáltatás, és én hajnali háromnegyed egykor jöttem világra. Bábaasszony volt az anyám mellett, és hívták a Lőwy doktor bácsit is, hogy segítsen, ő egy idős orvos volt, hiszen a fiatal orvosok mind a

háborúban voltak. Kérték Gyurit arra is, hogy keltse fel a Betti nénit, hogy jöjjön oda hozzánk. Betti néninek műfogsora volt, és a nagy zűrzavarban otthon felejtette, úgy jött oda engem ünnepelni. Ez húsz éven át beszédtema volt nálunk.

Mikor körül lettem metélve, apám nem volt még otthon, táviratoztak neki, hamar haza is jött. A tisztikar, amelynek tagja volt, éppen valahol Dalmáciában állomásozott, és egy nagy hercegi vagy fejedelmi kastélyban volt elszállásolva. Mikor megtudták, hogy én megszülettem, elhappoltak egy gyönyörű szép albumot, ami a fejedelmi családnak a tagjait ábrázolta, és ezt küldték nekem ajándékba a tisztársak. Ekkor még nem lett eldöntve, hogy engem hogy fognak hívni, apám tehát a születésem után annyira hamar jött haza, hogy még nevet sem kaptam [Rendes körülmények között a körülmetélésre az újszülött fiú nyolcnapos korában kerül sor, és ekkor kap nevet is a gyerek. Egyébként a hagyomány szerint az anya joga a név megválasztása. Lásd még: névadás. – A szerk.].

Együtt laktunk a nagyszüleimmel. A lakás az üzlettel együtt egy saroképületben volt. A sarokrészben az üzlet és a raktárak álltak, az ötszobás lakás pedig a Petőfi utcai frontra nézett. Az egyik unokatestvéremet, Regina nagynéném legkisebb gyermekét a nagyszüleim nevelték, az övé volt az egyik szoba az ötből, apáméké három, a nagyszüleimé pedig egy, ami óriási volt, közvetlenül az üzlet mellett nyílt. Polgári módon laktunk, ma úgy mondanám. Szép bútoraink voltak, és festmények a falon. A festmények és a bútorok is mind eltűntek 1944-ben. Arra emlékszem, hogy voltak Koszta József képeink is. Az akkor nagy érték volt [Koszta József (1861--1949), az ún. alföldi iskola jelentős alakja. Nagybányán, Szolnokon, majd Szentés környéki tanyáján élt. -- A szerk.].

Akkor lett saját szobám, amikor Gyuri tizenkilenc-húsz éves korában elkerült otthonról – a numerus clausus miatt Olaszországban sikerült csak a doktorátust elvégeznie, orvos lett végül [lásd: egyetemi tanulmányok és a numerus clausus]. Amíg nem volt külön szobám, a szüleimmel aludtam együtt.

Sok könyvünk volt otthon. Volt egy nagy könyvszekrény az akkor divatos könyvekkel, mint a korabeli magyar klasszikusok, Jókai, Mikszáth, Gárdonyi. Csak magyar, francia vagy német nyelvű könyvekre emlékszem, egy héber nyelvű sem volt köztük. Az „Újság”-ra fizettünk elő, ami akkor liberálisnak mondható lap volt. Aztán előfizetői voltunk a „Múlt és Jövő”-nek. Engem kiskoromban előfizettek a „Remény”-re. Járt nekünk a „Színházi Élet” – azt anyám olvasta –, valamint az „Új Idők” [„Újság” – „Az Újság” c. liberális szellemű politikai napilap utóda. „Az Újság” 1903-ban indult, főszerkesztője (1919-ig) Gajári Ödön volt. A Tanácsköztársaság alatt, 1919 májusában betiltották, és csak ősszel indult újra. 1925-ben a belügyminiszter ismét betiltotta „Az Újság”-ot, és néhány hét szünet után ekkor indult újra „Újság” címmel. A munkatársak között volt Mikszáth Kálmán, Herczeg Ferenc, Kozma Andor, később Móricz Zsigmond is. 1944 márciusában szűnt meg. „Színházi Élet” – 1912 és 1938 között megjelent népszerű képes hetilap volt sok színes tudósítással a korabeli színházi és filmvilág életéről. Rendszeresen közölte egy-egy bemutatott színdarab szövegét is. Incze Sándor alapította és szerkesztette Harsányi Zsolttal közösen. „Új Idők” – képes szépirodalmi hetilap volt, a művelt középosztály lapja. Alapító főszerkesztője Herczeg Ferenc volt, munkatársai között a kor divatos írói szerepeltek. A lap közölt folytatásos regényeket, volt családi és gyermekrovata is. – A szerk.]. Apámnak járt még a „Magyar Vaskereskedő” és az Országos Magyar Kereskedelmi Egyesület szakmai lapja is [Az egyesületről a Révai Nagylexikonban az alábbiak

olvashatók: Országos Magyar Kereskedelmi Egyesülés (O. M. K. E.) – „1904-ben alakult Sándor Pál országgyűlési képviselő kezdeményezésére, azzal a céllal, hogy az ország összes kereskedőit egyesítse, azok érdekeit minden téren megvédje, a kereskedelemnek a törvényhozásra s a közéletre befolyást biztosítson, a kereskedelmi osztály tevékenysége elleni támadásokat visszautasítsa s általában a kereskedelemellenes irányzatot visszaszorítsa. Működési köre a kereskedelem minden ágazatára kiterjed.” – A szerk.].

Az első időkben, mikor még nagy volt a család, és az unokatestvéremmel, valamint a nagyszüleimmel összesen hatan éltünk együtt, akkor volt egy szakácsnőnk és egy szobalányunk is, ez a személyzet később egy főre csökkent. A szakácsnő, azt hiszem, hogy a nagyanyám felügyelete alatt főzte a kóser kosztot. Anyám a háztartásban dolgozott, és amikor ott éppen nem volt dolga, akkor az üzletben segített, beült a pénztárba. Ahogy a nagymamám öregedett, anyámnak fokozatosan kellett átvennie tőle a háztartást. De ez biztos, hogy nem ment simán; amit előttem ugyan nagymértékben titkoltak, de mindenesetre nagy torzsalkodások folyhattak a háztartás vezetése körül. A piacra, amely csak néhány háznyira volt tőlünk a főtéren, anyám járt. Garabollyal a karján ment, sokszor két garabollyal. Ez szentesi műszó, a karra akasztható [ovális] kosarat hívják így. Más vidéken nem nagyon hallottam ezt a szót. Néha ment vele a cselédlány, amikor látszott, hogy sok lesz neki egyedül. Mikor több állatot kellett levágni, akkor kijött hozzánk a sakter, amikor csak egyet kellett, akkor mi mentünk hozzá.

Anyámék elég kiterjedt társasági életet éltek. Sok közeli és távolabbi barátjuk volt. Apám hitközségi, anyám nőegyleti elnök volt, szóval benne voltak a társaság sűrűjében. Egy héten kétszer-háromszor vacsora után, nyolc-fél kilenc körül jöttek a vendégek, vagy a szüleim mentek valahova. A baráti kör száz százalékgig zsidó volt, még a házi orvosunk, a városi főorvos is kitért zsidó volt.

Mivel apám többnyire hitközségi funkcionárius volt, minden péntek este és szombaton is járt templomba. Ilyenkor anyám volt a boltban, nagyobb koromban már én. Apám azt mondta, hogy tud imádkozni. Volt tálesze, de soha nem láttam őt, mondjuk, teffilinben [lásd: tfilin]. Diákként nekem is részt kellett vennem a reggeli istentiszteleten. Nehezen jött össze még a tíz fő is [lásd: minján], ezért mi, akik diákok, tehát tizenhárom éven felüliek voltunk, mindig be voltunk osztva egy-egy szombat reggeli imánál. Hét közben is kellett menni, és ilyenkor fel kellett csatolni a teffilint. Az az érzésem, hogy apám jóval vallásosabb lett volna, de anyám volt a spiritus rectora annak, hogy egyre inkább a vallástalanság felé tolódtunk el.

A nagy zsidó ünnepeken, Ros Hásánakor vagy hosszúnappor [lásd: Jom Kipur] zárva volt az üzlet. Lehet, hogy Pészahkor vagy Sávutokor is, erre nem emlékszem határozottan. De a három nagy ünnepnapon zárva voltunk, és biztos, hogy mentünk templomba. Jom Kipurkor félnapos böjtökkel kezdtem, tehát először kora estétől másnap ebédig kellett böjtölnöm. Ez lehetett olyan nyolcéves koromban, két-három évig tartott ez a félböjt, és attól kezdve egész napos böjtöt kellett tartanom [A gyerekeknek a bár micvójuk / bát micvájuk után kell a felnőttekhez hasonlóan egész nap böjtölniük, addig fél napot böjtölnék. – A szerk.]. Ez még akkor is így volt, amikor már leszoktunk a kóser háztartásról. Egyszer, mikor Jom Kipur másnapján, az ünnep végeztével mentünk haza este a templomból, az egész család sietős léptekre készítette a nagyapámat, mert mindenki éhes volt. Azt hiszem, utána rögtön beteg is lett, úgyhogy azt mondták, hogy emiatt halt meg.

Mindig közösen étkeztünk. A péntek esti vacsoránál égett a két gyertya [lásd: gyertyagyújtás]. Sólet biztosan volt, töltött halat [lásd: halételek] sosem ettünk, mert anyám nem szerette, úgyhogy az akkor sem volt, amikor még közös háztartásban éltünk a nagyszülőkkel. És arra is emlékszem, hogy Gyurinak, az unokatestvéremnek volt egy idősebb nővére, aki a férjével együtt egy üvegkereskedést vezetett Szentesen. A férje valahonnan a Nyírségből került Szentesre, ennél fogva vallásosabb volt még húsz-harminc százalékkal, mint a többiek, és fontosabb is volt számukra, hogy a zsidó étellel kapcsolatos szokásokat betartsák. Náluk például a péntek esti vacsora mindig ünnepélyesebb volt. Erre mindig meghívták a szentesi zsidó tanítót, aki viszont Hajdúdorogról származott, ahol szintén erőteljes zsidó élet volt. Amikor már nagyobb voltam, én is minden péntek este náluk vacsoráztam.

Nálunk nem volt sátor Szukotkor, de Szentesen egyes helyeken állítottak. Nekünk a vaskereskedés miatt kikövezett udvarunk volt, ahová a nagykapun keresztül a nagy stráfkocsik, szállítókoszok beálltak, és ahol meg is tudtak fordulni. Ott rakták le a vasúton érkezett árukat. Úgyhogy nálunk nem is volt alkalmas a hely, hogy sátrat állítsunk fel. A felmenőim, ha annyira vallásosak lettek volna, akkor lehet, hogy ki tudtak volna találni valami megoldást arra, hogy a kocsik ne jöjjenek be, hanem kint az utcán álljanak meg, és úgy rakodjanak. De nem így történt.

Hanukagyertyákat mindig gyújtottunk annak idején gyerekkoromban. Emlékszem, Hanukakor kisebb édességet vagy más apróságot ajándékoztunk egymásnak. Említettem az orvosunkat, aki kitért zsidó volt. Erdélyből jött félzsidó felesége volt, és két gyereke, egy fiú meg egy lány. A velem egykorú fiával sokat voltam együtt, amikor gimnáziumba jártunk, bár nem tartozott a legjobb barátaim közé. Ők nagy karácsonyt tartottak, és később, tizenvalahány éves koromban úgy alakult, hogy karácsony esti vacsora után, mi, hármasban a szüleimmel átmentünk hozzájuk, és ott töltöttük az estét. Ekkor apám nekem is vett ajándékokat, merthogy náluk a két gyerek kapott, és nem akarta, hogy hátrányban érezzem magam. Emlékszem olyan karácsonyra is, hogy anyámmal együtt már készültünk a vacsorára, apám egy kis csengővel jött be, és úgy hozta az ajándékot, mint egy Jézuska. Derültünk, nevettünk, szóval nem vettük mi a karácsonyt komolyan, nekünk nem volt ez ünnep. A vonatot nagyon szerettem, általában olyan jellegű ajándékokat kaptam, ami vonattal függött össze: kisvonatot, sínhálózatot, nagyobb vonatot, beleülni való mozdonyt. És aztán építőjátékokat, Matadort – ez egy fa építőjáték, amit össze lehetett rakni, mint a legót. És volt később a Märklin, amelyik fém összerakó volt [Märklin – a 19. század vége óta Göppingenben gyártott és világszerte elterjedt fém konstrukciós játék, amelynek perforált elemeit csavarral lehetett összekötni. Nevét az üzem alapítójáról Eugen Märklinről kapta. A cég vezető szerepet játszott a játékvasutak, illetőleg vonatmodellek előállításában is. – A szerk.]. Könyveket is kaptam.

Purimi játék [purimspiel] nem volt, de purimbál igen, amelyet mindig a zsidó nőegylet rendezett, és ezek nagy bálók voltak. És volt a slahmónesz [lásd: Purim], amikor a hat-nyolc legjobb barátunknak süteményeket és kuglófokat küldtünk, és mi is kaptunk tőlük. Széder is volt, de lényegében az is megszűnt a nagyszüleim halálával. Viszont a már említett nyírségi eredetű Grünstein Jenőnél rendeztek széderestéket [Grünstein Jenő felesége Galla László apai nagynénjének a lánya volt. – A szerk.]. Mindig a szüleim nélkül mentem, de szívesen jártam oda.

Gyerekkoromból emlékszem egy óriási nagy négyszögletes ebédlőasztalra, ami a nagyszüleim szobájában volt. Széder idején a család minden tagja összegyűlt, azaz a nagyszüleim, a szüleim, a Gyuri és én, illetve az esetleg éppen ott tartózkodó valamilyen testvér, rokon – a nagyapámék

tizenegyen voltak testvérek, tehát mindig volt nálunk valamilyen vendég –, úgyhogy ezek nagy széderesték voltak. Amennyire emlékszem, minimum nyolcan ültünk az asztalnál, és a nagyapám mondta a Hagadát. A Hagadában benne voltak a tennivalók, és emlékszem, mindent végigcsináltunk. Amíg a nagyszülők éltek, addig volt takarítás Pészahkor [lásd: homecolás], és volt külön étkezés is.

Amíg együtt éltünk az apai nagyszüleimmel, kóser háztartást vittünk, abban a pillanatban, amikor apai nagyanyám meghalt, ő halt meg később, anyám vezényletével letértünk a kóser kosztról. Ez nem azt jelenti, hogy disznózsírral kezdtünk főzni, de nem tartottuk be teljesen a tejes-zsíros elkülönítési szabályokat [lásd: étkezési törvények]. Szóval az egész család, amennyire tudom, könnyen átlépett a zsidó vallás szabályain. Vallásosság a felfogásban volt: a tisztességben, a mások iránti tiszteletben, szeretetben, jótékonyágban, empátiában. Ezek a kiváló erkölcsi tulajdonságok, amiket viszont mindenütt észleltem a saját családomban, mutatták szerintem a vallásosságot, és nem az, hogy ismeretlen imákat mormolunk, vagy betartunk mindenféle előírást.

Semmilyen termelővel vagy boltossal vagy azokkal, akik Szabadkán vagy Kolozsvárott laktak, soha nem beszéltünk másként, mint magyarul. Annak ellenére, hogy ez utóbbiak elcsatolt vidékek voltak [lásd: trianoni békeszerződés], ott is mindenki magyar volt, velük is így beszéltünk. Apám németül is jól beszélt. Anyukám is tudott németül, de franciául, sőt olaszul is. Anyám nagyon szerette a nyelveket. Olaszul például már olyan jó ötvenéves korában tanult, mert olasz nyelvtanfolyamot szerveztek Szentesen. Akkoriban Mussolinivel nagyon jóban voltunk, úgyhogy az olasz nagyon kultivált nyelvvé vált.

Óvodába nem jártam, otthon neveltek. Szentesen volt zsidó elemi, oda jártam én is négy évig. Az elemi négy osztályos volt, és egy teremben tanult mind a négy évfolyam, mert olyan kevés gyerek volt csak, összesen harminc körüli lehetett a tanulók száma. Ugyanaz volt a tananyag, mint a többi iskolákban, ezt onnan is tudom, hogy a városi tanulmányi versenyeken részt tudtunk venni, és a zsidó iskola jobb tanulói mindig kitűnően végeztek.

Elemi után jött az állami gimnázium, ami nyolc osztályos volt. Tanultam nyolc évig latinul, hét évig németül és négy évig franciául [Azaz reálgimnáziumba járt. Lásd: gimnázium és egyéb középiskolák. – A szerk.]. Később vettem még angol magánórákat is. Kötelező hittan is volt. Volt egy külön tanterem, amire az volt kiírva, hogy „görög pótló tanterem”, még abból az időből, mikor görögül is kellett tanulni, és ott tartották a zsidó hittanórát. Volt külön katolikus hittanterem is, a reformátusok pedig az osztályban tanultak. A katolikusok voltak többen, bár Szentes eléggé református város volt [1920-ban a város lakóinak 47,6%-a volt református és 47,4%-a katolikus. Az összes többi felekezetre mindössze 5% jutott. – A szerk.]. A reformátusok voltak a jobb módúak, a középosztálybeliek. Evangélikusok is voltak páran, nekik a saját papjukhoz kellett hittanóra menniük. Abszurditásnak tartom, hogy a nélkül tanultuk a héber imákat, hogy héberül kellett volna tanulnunk. Senki sem akarta, a tanító sem, hogy értsük, hogy a „há-lájlá-háze” mit jelent. Kellott viszont héberül olvasnunk, sőt kívülről is megtanulnunk szövegeket. A legnagyobb értelmetlenség volt, de kötelező volt.

A gimnáziumban az első időkben A és B osztály volt. A mi osztályunkban hárman, a B osztályban, azt hiszem, ketten voltak zsidók, és hatodikban már az összevont osztályban is csak hárman voltunk olyan zsidó tanulók, akik érettségit tettünk. Semmi antiszemitizmust nem tapasztaltam, egyszer sem. Több ellentét, villongás volt a reformátusok és katolikusok között, mint a zsidók és

nem zsidók között. A három zsidó közül Schiffer Pista kunszentmártoni volt, úgyhogy ővele csak a gimnáziumban találkoztam, soha azon kívül. A másik zsidó fiú, Polgár Imre az első elemitől kezdve jó barátom volt. Az elemiben mindig együtt ültünk, ő aztán a B osztályba került, de fenntartottuk a jó barátságot. Később orvos lett. Szegény, munkaszolgálatból szovjet hadifogságba került [Becslések szerint 20 000 és 30 000 fő között mozgott azoknak a zsidó munkaszolgálatosoknak a száma, akik szovjet hadifogságba estek. Lásd: zsidók szovjet hadifogságban. – A szerk.]. Már itt, Magyarország kellős közepén, Baján halt meg valamilyen járványban. Nem ő volt a legjobb barátom, de nagyon jóban voltunk. Többnyire nem zsidókkal barátkoztam, hiszen túl kevesen voltak. Polgár Imre éppúgy a jó barátaim közé tartozott, mint az a félzsidó gyerek, az orvosunknak a fia, és még több nem zsidó fiú is. Nem volt téma, hogy ki zsidó, ki nem.

Az iskolán kívül tanultam gyorsírást, azután jártam külön vívásra is. Mindig szerettem sportolni, futballoztam, teniszeztem, pingpongoztam, még pingpongversenyt is nyertem, mikor olyan hetedikes-nyolcadikos gimnazista voltam. Sakkoztam is. Kirándulni nem jártunk, mert Szentesen semmi olyan nem volt, amit meg lehetett volna nézni, de strandra és uszodába gyakran mentünk. Volt Szentesen egy kis tizenöt méteres uszoda, kabinokkal körülvéve, a gőzfürdőnek egy melléküzemága volt, itt tanultam meg úszni – gőzfürdőbe nem mentem sosem, oda idősek jártak csak. 1932-ben, amikor tizenhat éves voltam, épült egy gyönyörű nagy uszoda, nagy parkkal körülvéve, attól kezdve nagy strandélet zajlott, és én annak mindennapos résztvevője voltam. Nyaranként ott folyt a társadalmi életünk.

Gyerekkoromban a cionizmus biztos, hogy nem volt téma Szentesen. Volt egy fogtechnikus, aki talán vidékről hozhatott magának egy vallásos segédet, és azt hiszem, hogy őtőle hallottam először azt a szót, hogy cionista. De hogy ennek mi a lényege, mivel is foglalkoznak, arról egy rendkívül vallásos zsidó fiatalembertől hallottam, aki a vasútnál volt mérnök. Nem szentesi volt, hanem huszonöt-harminc éves korában került oda, tehát hozta a vallásosságát. A vallás és a cionista ideológia is inkább kívülről szívároghattak be Szentesre [lásd: cionizmus; cionizmus 1938 és 1940 között Magyarországon].

Kiskoromtól kezdve jártam Pestre. Éltek ott távoli rokonaink, de nem miattuk mentünk csak, hanem apám járt fel árut beszerezni. Volt, hogy anyám és apám közösen utaztak, de csak akkor, ha módjuk volt otthagyni az üzletet. Én inkább csak anyámmal voltam Pesten. Az Astoria Szállóban laktunk mindig, és nagyon szerettem ott liftezni, úgyhogy az idegeire mentem a liftboyoknak, mert állandóan le és fel közlekedtem. Az Astoriával szemben egy szabadtéri mozi volt, a Márkus Park mozi, és a magas emeletekről remekül lehetett látni a filmeket a túloldalon, ha sikerült elérni, hogy azon a fronton és az ötödik emeleten lakjunk. A villamosokat is nagyon szerettem nézni. Általában nagyon szerettem Budapestet már akkor is, és mindig csodálkoztam azon a nagy forgalmon. Szentesen kevesen jártak-keltek az utcán, mindenki végezte a dolgát ott, ahol volt, és csak akkor ment a postára vagy vásárolni valahova, ha nagyon muszáj volt, nem volt ez az állandó nyüzsgés. Budapesten mindig csodálkoztam, hogy miért kell ennyi embernek állandóan az utcán lennie, ide-oda járnia, miért nem otthon ülnek, és teszik a dolgukat.

Nagyon sovány gyerek voltam, ezért anyám vitt ide-oda, hogy megtudja, hogy mi van velem. Nem volt semmi baj, csak úgy látszik, kevesebb étel is elég volt. Hogy hízzak, anyám elvitt egyszer Tátraházára, ami akkor Csehszlovákiához tartozott [A trianoni döntést követően került az egykori Szepes vm.-ben lévő, Késmárkhoz tartozó nyaralótelep és fürdő Csehszlovákiához. 670 méternyire

van a tenger felett. – A szerk.]. Másmilyen nyaralásra nem emlékszem, de a szüleim sem igen jártak nyaralni. Az üzlet miatt nem tudtak elszabadulni, hiszen nem lehetett bezárni. Különösen nyáron, amikor a mezőgazdasági munkák miatt mindennap kellett valami, hol a locsolókanna ment tönkre Kovácséknál, hol Szabóék szekérének a kereke ment ki.

Nyaralni ugyan nem mentek a szüleim, de voltunk Szabadkán és Kolozsvárott, ezt a néhány napot nyilván mégis ki tudták venni, valahogy megoldották a helyettesítést. Szabadkai nagybátyámnak, az ügyvédnek volt Palicson – ez egy szép nyaralóhely Szabadka közelében – egy villája, voltam ott is [Palics – Szabadkához tartozó fürdő volt Bács-Bodrog vármegyében, egy 696 hektár területű tó partján. Trianon után a Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz került. – A szerk.]. A nagyszüleim olyan tízegynéhány éves koromban haltak meg, addig azért – habár a nagypapa már öreg volt, de – két-három-négy napra vagy éppen karácsonykor otthon lehetett őt hagyni. A karácsonyokat és a szilvesztereket is sokszor töltöttük Kolozsvárott, erről nagyon kellemes élményeim vannak. A nagybátyám, Helén néni férje férfinév volt. A lakásuk és a műhelyük a Fő téren volt egy bérházban, a műhely maga legalább három-négy helyiségből állt, segédek, inasok is voltak. A lakás közvetlenül a műhely mellett volt. Ráadásul a kolozsvári Magyar Színháznak is ő volt a szabója, így rendkívül jó viszonyban volt az ottani színészekkel. Egyszer egy esti szilveszteri előadás után kicsit már pityókásan odajöttek, és tartottak az ott lévő vendégseregnek, a nagybátyám baráti körének egy újabb előadást. Én fönt maradhattam éjfélig, esetleg éjfél utánig, és végignézhettem ezt a műsort. Remek kabarét rendeztek ott azon a szilveszter estén. Ezt nem felejttem el sosem.

1934-ben érettségiztem. Utána fel sem merült, hogy egyetemre menjek. Főleg azért, mert nem tudtam, hogy mi akarok lenni, csak annyit tudtam, hogy nem akarok vidéki vaskereskedő lenni, mint az apám. Egy ideig mégis erre kényszerültem. Apám, azt hiszem, hogy méla belenyugvással fogadta ezt a döntésemet. Azt szerette volna, ha az üzlet a végtelenségig megy, és fejlődik tovább. Apámat, aki a szakma egyik országosan legelismertebb személyisége volt, a Weiss Manfréd gyár tizenöt éven keresztül kapacitálta, hogy jöjjön fel Pestre, és legyen a gyár vaskereskedelmének a vezetője. Anyám is állandóan ezt forszírozta, és a végén, mikor a bajok jöttek, szemrehányást is tett magának, hogyha mi most Pesten lalnánk, akkor nem történt volna apámmal az, ami történt. De apám semmi áron nem akarta otthagyni az üzletet, szerette, amit csinált, és örült volna, ha én viszem tovább a boltot.

Érettségi után egy kolozsvári unokabátyámhoz kerültem gyakornoknak, akinek akkor jól menő szállítmányozási vállalata volt, és nála dolgoztam nem túl hosszú ideig. Aztán felküldtek Pestre egy érettségi utáni tanfolyamra, ami nyolc hónapig tartott, és ahol – mai kifejezéssel – a kereskedelem menedzsmentjét tanították. Érettségi után körülbelül két évvel kerültem haza, vissza Szentesre, és attól kezdve, 1936-tól 1947-ig a boltban dolgoztam.

1936-ban húsz éves voltam, ez a legszebb fiúkor. Sokat jártam társaságba, de akkoriban már inkább csak zsidó körökben fordultam meg. Korábban, amikor középiskolás voltam, és együtt éltünk a keresztény fiúkkal, akkor természetesen velük töltöttem el sok időt. Akkoriban a legjobb barátom egy keresztény fiú volt, akivel nyolc évig jártam együtt iskolába. Aztán ő elment a Ludovikára, a katonai akadémiára, és katonatiszt lett belőle, úgyhogy övele attól kezdve csak akkor találkoztam, ha szabadságra hazajött, akkor viszont mindig. Tartottuk a barátságot annak ellenére, hogy soha egy sor levelet nem váltottunk, de ha együtt voltunk, akkor éppen olyan jó barátok voltunk, mint annak előtte. Aztán jött a háború, és meg is halt, szegény, valahol Győr

mellett [1989 novemberében a szentesi városi tanács emlékművet állított a város azon polgárainak emlékére, akik a második világháborúban veszítették életüket. Itt az áll, hogy Csalah János Imre – lásd a 15. képet – 1944-ben halt meg. – A szerk.].

A másik nagyon jó barátom, akivel egészen haláláig tartottam a barátságot, az a zsidó tanító volt, aki mint már említettem, ott volt a péntek estéken meg szédereken az unokanővéreméknél. A tanító, Klein – később Fábíán – Miklós bátyja rabbi volt. Akkor vált a legjobb barátommá, amikor én Szentesre visszakerültem 1936-ban. Nálam hét évvel volt idősebb. Amikor ő húszéves korában Szentesre került, én tizenhárom éves voltam, és rendetlenkedtem a templomban, ő pedig odajött leszidni, mindennek elmondott, és végül kikergetett. De a köztünk lévő korkülönbségnek később már nem volt jelentősége, és attól kezdve ő lett a legjobb, egyetlen igazi barátom, minden gondunkat megosztottuk egymással. Munkaszolgálatosok is együtt voltunk. Szentesen nősült. Két gyerekük van, mindkettő pedagógus. Gyuri és Judit házások, mindenki pedagógus a családban. Fábíán Miklós a megyei tanács oktatási osztályán dolgozott mint vezetőhelyettes. S amikor a megyeszékhely Szentesről Hódmezővásárhelyre került [1883 és 1950 között Szentes volt Csongrád vármegye székhelye. -- A szerk.], akkor oda mentek lakni ők is, később pedig, az újabb megyeszékhely-változással [1961] Szegedre költöztek. Az ő életpályája az volt, hogy a megyei tanács oktatási osztályán dolgozott, és ott halt meg Szegeden, 1995-ben.

Amikor Hitler 1933-ban uralomra került, ennek hatását a hétköznapiakban még nem lehetett érezni. Természetesen hallottunk mindenfélét az újságokból és a rádióban, de valahogy nem gondoltuk komolynak. 1938-ban jött az első zsidótörvény, ami már befolyásolta az életünket [lásd: zsidótörvények Magyarországon]. De nem sejtettük, ami később bekövetkezett. 1939-ig a normális kerékvágásban ment az élet, de akkor kitört a háború, és sok minden megváltozott, függetlenül a zsidó, nem zsidó volttól. 1940-ben én már munkaszolgálatos voltam, először három, majd két hónapig. Az 1940-es munkaszolgálatomat a nem sokkal azelőtt visszacsatolt Kárpátalján [lásd: Kárpátalja; Kárpátalja elfoglalása], Técsőn töltöttem három hónapig. Itt érdekes módon bőven akadtak olyan keresztények is, akiket politikailag megbízhatatlannak minősítettek [Munkaszolgálatra nemcsak zsidókat, hanem kommunistákat, szociáldemokratákat, illetőleg más szempontból politikailag megbízhatatlannak minősített embereket is beosztottak (vörös karszalagos muszosok, büntető muszosok). – A szerk.]. Técsőn tavasszal, április-május körül voltam, október-novemberben pedig Békés megyében, a román határ környékén lévő Okányba vezényeltek két hónapra, utána pedig leszereltek.

1941-ben otthon voltam, működött a vaskereskedés. Még később is megvolt, 1943-ban volt az üzlet fennállásának hetvenötödik évfordulója, ekkor apám csináltatott egy arany színű emblémát, amit a levélpapírokra raktunk fel, illetve a számlák sarkára is ráragasztottuk. Az emblémán az állt, hogy „Gunst Sándor vaskereskedés, 75 év”, és koszorú vette körül. Akkor fel sem merült bennünk, hogy egyszer abba kell majd hagynunk az egészet.

1942 elejétől folyamatosan munkaszolgálatos voltam. Egy rendkívül kellemetlen századparancsnokunk volt, de a beosztottai sokkal együtt érzőbben viselkedtek velünk. Senki nem halt meg a századból, amellyel végigjártuk Erdélyt, az Alföldet, a Dunántúlt. Baján ért bennünket a Szálasi hatalomátvétel 1945. október tizenötödikén [lásd: nyilas hatalomátvétel].

Egészen addig voltam munkaszolgálatos 1944-ben, amíg Hegyeshalomnál át nem adtak minket a németeknek, akkor azonban már nem munkaszolgálatosként, hanem deportáltként. Onnan egy kis

ausztriai kerülővel Harkára vittek, később pedig Mauthausenba, ahol összesen talán két hetet voltunk. Harkán tankcsapdákat ástunk a határon az orosz tankoknak. Közel öt hónapot töltöttünk ott, 1945. március huszonnyolcadikán vittek tovább minket. Günskirchenben szabadultam fel 1945 májusában. Ezután Welsbe kerültünk, egy gyűjtőtáborba. Ekkor a Nemzetközi Vöröskereszt különböző rádiókon keresztül sugározta azoknak a nevét, akik valamilyen táborba kerültek. Ezt hallották meg valakik Szentesen, és lélekszakadva mentek anyámnak mondani, hogy élek. Welsben állandóan terjengtek a hírek, hogy most már megyünk haza. Megjelent ott egy Hiller nevű úr, aki agitált, hogy ne haza menjünk, hanem Izraelbe [akkor: Palesztina] vagy más nyugati országba. Engem érdekelt, hogy mi van otthon, mi van anyámmal és apámmal, úgyhogy nem is gondoltam ilyesmire. Augusztus elsején területcsere következtében az USA helyett szovjet fennhatóság alá kerültünk, s a hó közepén nyílt lehetőségem a hazatérésre, úgyhogy rögtön el is indultam, jórészt gyalog. Mint kiderült, a hely, ahol anyám deportálva volt, és Harka, ahol én voltam, összesen negyven kilométerre voltak egymástól, csak fogalmunk se volt egymás hollétéről.

Apámat nem sokkal a németek 1944. március tizenkilencediki bejövetele [lásd: Magyarország német megszállása] után elvitték. Akkoriban ő volt a hitközség elnöke, és más notabilitásokkal együtt őt is begyűjtötték a szentesi rendőrségre. Még sikerült benyújtania a fellebbezését az internálás miatt, hiszen természetesen ártatlannak tartotta magát, és tudta, hogy őt csak azért vitték be, mert könnyű volt rátalálni a hitközségen keresztül. Gondolni lehet, hogy mi lett annak a fellebbezésnek a sorsa, a következő héten már vitték is őt Auschwitzba, pontosabban Szentesről először Pestre, majd onnan Sárvárra és végül Auschwitzba került, ott pusztították el [Randolph L. Braham név szerint is megemlíti Gunst Sándort: állítása szerint a szentesi hitközség néhány más prominens tagjával együtt először Topolyára hurcolták, és az elsők között deportálták Auschwitzba. Lásd: Randolph L. Braham: A magyar Holocaust, Budapest, Gondolat, é. n. (1988). Közben, mint az interjúból kiderült, még megjárta Budapestet és Sárvárt is.– A szerk.]. Nagyon nehéz elkülöníteni, hogy miről mikor hallottam először. De azt hiszem, akkor nemigen tudtunk Auschwitzról. Apám írt levelezőlapokat még Pestről és Sárvárról is, amelyeket az anyám nemcsak magával vitt a gettóba és a deportálásba, de sikerült megőriznie és hazahoznia is őket.

Szentesen is volt gettó, és polémia folyt, hogy hol jelöljék ki a határait – erre természetesen nem volt sok idő. Beavatkozott a Turul Szövetség is, ami az egyetemisták akkori, jobboldali szövetsége volt. Az egyik tagja – egy szentesi református papnak az egyetemista fia – a társaival együtt azt javasolta, hogy a gettót a vasútállomás közelében állítsák fel, mert várható, hogy azt majd bombázni fogják az angolok vagy amerikaiak, és akkor legalább a zsidók is elpusztulnak. Így is lett, bár azután a gettó nem került annyira közel a vasútállomáshoz, mint az a javaslatban állt [Braham szerint a gettónak 530 lakója volt, köztük csaknem 500 volt a helybeli, a többiek pedig – Braham szerint – szeghalmiak voltak. Ez tévedés, mert Szeghalom Békés vm.-ben volt, nyilvánvalóan a Szegvár községben élő zsidókat telepítették a szentesi gettóba. A szegvári zsidók a szentesi hitközséghez tartoztak. A gettó lakóit a szegedi bevagonírozási központba vitték. – A szerk.]. Szentesen négy-ötszáz olyan zsidó lehetett, akik nem voltak munkaszolgálatban, de az itteni gettóba kerültek a szegvári zsidók is, akik nem voltak sokan, száz alatt lehetett a számuk. A gettó kiépítéséhez a lakosságtól vettek igénybe családi házakat, ahol azután hatan-nyolcan laktak egy szobában. Anyám is ide került 1944 májusában. A munkásszázadunk, amelyik különböző helyeken fordult meg az évek során, éppen Szentesen időzött, amikor a gettósítás megtörtént, sőt a hatóságok a mi századunkból is küldtek húsz embert a gettó körüli palánk megépítéséhez. Tudom,

hogy a századparancsnok figyelt arra, amikor kijelölte azt a húszat, hogy szentesi vagy Szentes környéki ne kerüljön közéjük, mert el akarta kerülni, hogy segítsék az ottani zsidókat, vagy egyszerűen csak kapcsolatba lépjenek velük.

Akkor nem tudtam találkozni anyámmal, akit azután Szegedre vittek, ugyanis a szegedi gettóban gyűjtötték össze a környék zsidóságát, és onnan is deportálták őket később. A századunk pont akkor tartózkodott Szegeden, amikor anyámat vonatra rakták, és én éppen német katonai felügyelet alatt a rókusi pályaudvaron dolgoztam, amikor őt a vagonba terelték. Véletlenül két rendkívül rendes német altiszt volt a vezető, Maschke tizedes és Till őrvezető, akik nagyon kellemes emberek voltak, főleg Maschke, aki postatisztviselő volt Németországban, utálta az egész háborút és Hitleréjt, és ennél fogva rendkívül jó kapcsolatban voltunk velük. Mikor láttam, hogy zsidókat vezetnek el, akkor közelebb mentem – egészen odamenni nem lehetett –, és megpillantottam anyámat a sorban, amint vitték fel a vagonba. Ekkor mondtam Maschkénak, hogy ott viszik anyámat, és kérdeztem, hogy nem lehetne-e valahogyan kapcsolatba kerülni vele. Maschke elment ahhoz a csendőrszázadoshoz, aki ezt az egészet vezette, s megbeszélte vele, hogyha anyám már be lesz vagonírozva, és a vagonajtó is csukva lesz, akkor én az egyik csendőr kíséretében odamehetek annak a kocsinak az oldalához, amelyikben anyám van, és beszélgethetünk húsz percet. És ez így is lett. Szegény anyám, még ő akart nekem enivalót adni abból, ami neki volt, pedig akkor, hogy úgy mondjam, hozzá képest dúskáltam a földi javakban.

Anyámat Ausztriába vitték, a Treff Koffer und Lederwaren Fabrikban dolgozott sok más szentesivel együtt. Ez a gyár Tribus-Winkelben volt [Béctől kb. 20 km-re, délre. – A szerk.]. Azt hiszem, Strasshofban osztották szét őket a különböző cégek között [Szegedről három transzportban vitték el a zsidókat, kettőt – más források szerint egyet – irányítottak Strasshofba. – A szerk.]. Ez egy rabszolgavásár volt – „Húsz embert kérek, ötvenet kérek...” –, és anyám a barátaival együtt, jó társaságban került ebbe a gyárba, ahol egy rendkívül rendes ember volt a főnök, aki nagyon jól bánt velük. Ráadásul egy fölosztatott német vidéki színtársulat összes tagját is ebbe a gyárba vezényelték dolgozni, és ők aztán igen bohém, az egész Hitleréjével nem sokat foglalkozó emberek voltak. Persze számukra jobbak voltak a körülmények, nem nyolcan aludtak emeletes ágyakon, hanem csak ketten vagy hárman a szobákban, de ugyanazt a munkát végezték, és jó kapcsolatba kerültek a sorstársaikkal. A gyár közel volt a magyar határhoz, az ott dolgozó deportáltak 1945. április negyedike után néhány nappal szabadultak fel, és rögtön elindultak hazafelé, kalandos körülmények között. Anyám valamilyen fémmel telerakott tehervagon tetején jött haza.

Mikor 1945 augusztusában hazakerültem Szentesre, a nagy boltunk teljesen üres volt, csak az egyik pultra volt rátéve tíz-tizenöt darab zsák, mellettük ült anyám, és „árúsította” őket. Valamilyen összeköttetés folytán egy zsidó terménykereskedőtől kapta az üres zsákokat bizományba. Én akkor minden tőke nélkül kezdtem el kereskedni, ami általában nem sikerülhet. Teljesen hiányos és szegényes volt a készlet, annak ellenére, hogy még két ágrólszakadt szentesi ismerősömet is bevontam, és hárman nagy nehezen összeadtunk annyi pénzt, hogy úgy látszott, mintha lenne az üzletben valami áru, például zománcédény. Ha valaki bejött ötféle áruért, akkor egyfélét kapott belőle, és ki vásárol ott, ahol nem kapja meg mindazt, amit szeretne? Egészen 1946. augusztus elsejéig tartott az a szörnyű infláció. Minden, ami aznap reggel még például százmillió pengőbe került, délutánra már háromszázmillió volt. Úgyhogy a pénzért, ami befolyt, nem tudtunk több árut venni – szóval teljesen tönkrementünk [lásd: feketézés, cserekereskedelem; a forint bevezetése]. Jöttek hozzánk a városházáról a tisztviselők, akik azelőtt is apámnál

vásároltak, odadobták a pultra azt a fizetést, amit délután kettőkor megkaptak, és kérték, hogy adjak érte valamit. Megszámoltam nagy nehezen a pénzt, levettem egy lábast, amivel boldogan távoztak. Másnap, mikor lábast rendeltem kiderült, hogy ugyanannyi pénzért már csak feleakkora lábast lehetett kapni [lásd: millpengős korszak]. De a legfontosabb szempont talán mégiscsak az volt, hogy nem szerettem ezt a munkát. 1947 végén azután abba is hagytam az egészet.

A háború végén sokan elmenekültek, így nemcsak zsidó lakások maradtak gazdátlanul. Volt az Elhagyott Javak Kormánybiztossága, aminek a raktáraiba becipelték mindazt, amit össze lehetett szedni, mert nem lopták el a helyi lakosok. Úgyhogy anyám is kapott valahonnan egy fekhelyet és egy szekrényt, amikor pedig hazajöttem, akkor kaptunk még egy ágyat és egy asztalt. Ott állt ez az ötszobás lakás üresen, teljesen kifosztva.

A házunk saját ház volt, és mikor már tudtam, hogy Pestre fogok jönni, akkor el akartam adni. Annál nagyobb marha, aki 1947-ben, mikor már az államosítások szele fújdogált, házat vett volna, nemigen akadt, de mégis sikerült kettőt találni, akik megosztva megvették [Lásd: államosítás Magyarországon]. De természetesen nevetségesen alacsony árért adtam el, mert sürgős volt, hiszen kellett a pénz, hogy Pesten valami bútorunk legyen. A házunk eladása után felköltöztünk Budapestre. Volt itt apámnak egy unokatestvére, aki özvegyasszony volt, és az ő nagy lakása is üresen állt, úgyhogy két szobát tőle kibéreltünk, és berendeztük a saját bútorainkkal. Ott laktunk anyámmal együtt egészen addig, míg meg nem nősültem, anyám még azután is ott maradt.

Anyám hatvanegy éves kora ellenére minden szempontból olyan friss volt, mintha negyven éves lett volna, és nem szerette a semmittevést. Mivel ráadásul apám unokanővére, akinél ezt a két szobát béreltük, elég nehezen elviselhető hölgy volt, anyám tőle is szabadulni óhajtott, ezért egy ismerősünk révén pénztárosi állást vállalt a Ruházati Bolt nevű állami vállalatnál. Nagyon szép időket töltött ott, és legalább tíz év munka után onnan is ment nyugdíjba. Még valahol oklevelek is vannak, amikben megdicsérték, hogy milyen jó dolgozó volt.

Volt egy unokanővérem, Mariska nénémnek a lánya, Ella, akit Szabadkáról – ami annak idején, 1944-ben Magyarországhoz tartozott, és onnan is deportálták a zsidókat – vittek el. A vasútállomáson, lépésben haladva a vagon felé, látott egy kis őrházat a külső vágányoknál, és egy óvatlan pillanatban kilépett a sorból, és bement ebbe az üres kis házba. Ott húzta meg magát, és csak akkor jött onnan elő, mikor már mindenkit elvittek. Elment a vasúti pénztároshoz, aki ismerte őt, hiszen újságíróként nagy közismertségnek örvendett. Nem volt pénze, de adott neki jegyet hitelbe a pénztárosnő, így tudott a legközelebbi gyorsvonattal felutazni Pestre, ahol voltak olyan ismerősei, akiknek a révén el tudott helyezkedni. Balázs Béla például az ismerősei közé tartozott, ő is segítette Ellát, aki hamis papírokkal bujkált, és végül mindent megúszott [Balázs Bélát 1931-ben meghívták a moszkvai filmakadémiára tanárnak. 1945-ben tért haza. – A szerk.]. Volt régről egy keresztény jó barátja, Kende Ferenc, akinek könyv- és lapterjesztő irodája volt, ő szintén felkarolta [Kende Ferenc (Nagybecskerek, 1886 – Budapest, 1974): lapszerkesztő, kiadó, könyvterjesztő. Terjesztője volt a Szociáldemokrata Párt sajtótermékeinek, majd ő lett a Huszadik Század kiadóhivatalának az első embere. A Tanácsköztársaság bukása után Bécsbe emigrált. 1926-ban visszatért Szabadkára, ekkor hozta létre a Literária könyv- és lapterjesztő vállalatot, amelynek nagy szerepe volt a vajdasági magyar irodalom életében. A magyar kiadványok mellett megszervezte a bécsi, a berlini és a belgrádi lapok árusítását a Vajdaságban. 1941-ig az újvidéki Reggeli Újság kiadónak az élén állott, majd visszatért Budapestre (www.hetnap.co.yu, B. Z.). – A

szerk.]

Anyám, akivel együtt éltem, mesélt Ellának levélben szentesi nehézségeinkről, és akkor Kende Ferenc révén kerültem fel Pestre. Ügynöki megbízást adott nekem és különböző lapokat, mint például a „Hüvelyk Matyi” című gyereklapot [1947–49 között megjelent színes havi meselap. – A szerk.] vagy az Anyag- és Árhivatalnak a hivatalos közlönyét kellett terjesztenem Budapest, valamint Fejér megye kijelölt helyein. Fizetést nem kaptam, jutalékért dolgoztam. Jártam a vidéket vonattal, gyalog, szekéren, keserves munka volt. Ebből éltem hónapokig, és utána már csak azt néztem, hogyan is tudnék ettől az állástól minél hamarabb megszabadulni.

Ez végül is a vas-nagykereskedelem államosítása révén sikerült [lásd: államosítás Magyarországon]. Volt egy ismerősöm, egy szentesi malomtulajdonosnak a fia. Ő a brünni egyetemen végzett mérnökként, mivel Magyarországon a numerus clausus miatt nem vették fel annak idején. Amikor az államosítások történtek, baloldali elkötelezettségének köszönhetően rögtön magas beosztást kapott, és a VASÉRT [Vastömegcikk Értékesítő Vállalat] néven alakult nagykereskedelmi vállalatnak a vezérigazgatója lett. Mikor elmentem ennek a vállalatnak a személyzeti osztályára [lásd: „személyzetis”], és mondtam, hogy ott szeretnék dolgozni, hiszen ez a szakképzettségem, és sokéves gyakorlatom is van, akkor két lábbal rúgtak ki. Ezután elmentem ehhez az úrhoz, aki rögtön intézkedett, így vettek fel a céghez 1947-ben. Amennyire nem szerettem a kiskereskedést, annyira szerettem az országos vaskereskedelmi ügyekkel foglalkozni. Cégvezetői rangom lett, az árubeszerzés feladatai hárultak rám. 1948 tavaszán pedig az egyik államosított vas-nagykereskedelmi cég főnöke lettem, amíg be nem olvasztották a VASÉRT-be.

1948-ban magyarosítottam a vezetéknevemet [lásd: névmagyarosítás]. Akkor költöztem Szentesről Budapestre, már a Vasértnél volt az állásom, és senki nem értette a telefonban a nevemet. Voltam én Kunszt és mindenféle hasonló családnév, de Gunst nem. Ekkor elhatároztam, hogy megváltoztatom, hogy inentől kezdve mindenki egyértelműen tudja használni. Akkoriban kötelezően három nevet kellett beadni, és a Belügyminisztérium választott közülük. A Gallán kívül nem adtam be semmi mást, ugyanis előzőleg töprengtem mindenféle verzió, és azután úgy határoztam, hogy nekem csak olyan név jó, ami mindenütt könnyen ejthető. Ezek után behívott egy tisztviselő a Belügyminisztériumba, és azon vitatkozott velem, hogy bár a Galla egy helységnév, ugyanakkor szláv eredetű szó is. Mire én azt válaszoltam neki, lehet, hogy szláv eredetű, de magyaros hangzású, és én feltétlenül ezt szeretném. Végül belement, és elfogadta.

1952-ben, az utcán véletlenül találkoztam az Országos Tervhivatal egy akkor szerveződő főosztályának a vezetőjével, akinek a felesége Szentesről származott, és a szüleink jó barátságban voltak egymással. Őt is jól ismertem, valamikor a háború előtt az esküvőjükön tanúskodtam. Találkozásunkkor elmeséltük egymásnak addigi életutunkat. Én akkor már – munkám mellett – harmadéves esti tagozatos hallgató voltam a közgazdasági egyetemen, és éppen megfeleltem az ismerősöm elképzelésének, nekem is tetszett a perspektíva. Így 1953 elején a Tervhivatal beruházási főosztályára kerültem, és tizenöt évig ott dolgoztam. Előadóként kezdtem, és osztályvezető-helyettesként, tanácsosként végeztem.

1968-ban tervhivatali tanácsosként mentem át a Nehézipari Minisztériumba [A Nehézipari Minisztériumot (NIM) 1953-ban állították föl a bánya- és energiaügyi minisztérium, valamint a vegyipari minisztérium összevonásával. 1981-ben szűnt meg. – A szerk.], mert az akkori főosztályvezetőmet oda hívták, és mivel a jobb kezének tartott, így az volt a feltétele, hogy én is

vele menjek. Nem haladtam előre a ranglétrán – ez valószínűleg abból következett, hogy 1956-tól kezdve nem voltam párttag, és általában az egyenértékű emberek közül inkább azt választották a magasabb funkciókra, aki éppen párttag volt. De én ezt nem bántam, mert így nem kellett olyan irányítási dolgokkal foglalkoznom, ami a tényleges szakmai munkától vette volna el az időmet. Például nem nekem kellett embereket felvennem vagy éppen menesztenem, úgyhogy nagyon meg voltam elégedve ezzel a helyzettel. 1955-ben elvégeztem az egyetemem, s attól kezdve a hivatali munkám mellett egyrészt oktatási munkával foglalkoztam, másrészt rengeteg publikációm jelent meg. 1979-ig dolgoztam a minisztériumban, és hatvankét éves koromban mentem nyugdíjba. Ezt követően még tizenhat évig dolgoztam oktatóként, szakértőként. Közben 1971–72-ben két évet töltöttem Tanzániában. Egy nem sokkal azelőtt megalakult állami jellegű, minisztériumi szintű trösztnél voltam kiküldetésben, amelyik az ottani ipart irányította, tehát részben hasonló feladatokat látott el, mint itt az Országos Tervhivatal. Amikor Tanzániába mentem, a gyerekeket és a feleségemet is magammal vittem.

Mikor 1945-ben hazakerültem Szentésre, a történetek után én eléggé baloldali érzelmű lettem, úgyhogy még rögtön Szentesen beléptem a Magyar Kommunista Pártba [MKP]. Senki figyelésében, homályos pártügyekben vagy hasonlóban nem vettem részt soha, és senki nem is kért meg vagy célzott volna arra, hogy ilyesmit végezzek. A legjobb tudásom szerint tettem a dolgomat a vas-nagykereskedelemben is később. Egészen 1956-ig tagja voltam a pártnak, amikor az addigi, illetve az újonnan szerzett tapasztalataim miatt nem léptem be újra. Azóta sem vagyok párttag.

1956-ban nem vettem részt a forradalom eseményeiben [lásd: 1956-os forradalom], hanem „kenyérért álltam sorban”. Október huszonnegyedikén, de lehet, hogy huszonötödikén be akartam menni dolgozni, de nem járt a villamos. Én Budán laktam, és akkor még állt a Kossuth híd, amelyik a Parlament déli részénél húzódott, így ezen keresztül, kerülőutakon és fegyverropogások közepette mentem be nagy nehezen a Nádor utcai Tervhivatalba [Budapest ostroma során a visszavonuló német csapatok minden dunai átkelőt fölrobbantottak. Amíg az újjáépítés be nem fejeződött, pontonhidak szolgálták az összeköttetést, és 1946-ban épült a Parlament és a Batthyány tér között Mistéth Endre tervezésében egy félállandó jellegű szerkezet is acélból és fából, de fölhasználtak fémroncsokat is. Kossuth híd volt a neve. Tízéves időtartamra tervezték, 1957-ben forgalmon kívül helyezték, és 1960-ben bontották el. – A szerk.]. Persze nem volt igazán mit csinálnunk, mert nem tudtuk, hogy most mi lesz a következő feladat. Huszonötödikén délelőtt, amikor a Kossuth téren volt a lövöldözés [1956. október 25-én a parlament előtt a fegyveres erők tüzet nyitottak a tüntetőkre, és mintegy 100 embert megöltek, és 300-at megsebesítettek. – A szerk.], az elnök ennek a hírére vagy talán a fegyverropogás miatt bezáratta a hivatal kapuit, és én bent ragadtam. Mivel nem szeretem, ha be vagyok zárva valahová, így folyamatosan a kapu környékén ólálkodtam, és amint valakit beengedtek az ajtón, én rögtön kislisszoltam. De a fő tevékenységem az események alatt arra irányult, hogy meglegyen az enivalónk, és fennmaradjon a normális életünk. Mint ahogy 1945-ben sem jutott eszembe, hogy nem jövök vissza Magyarországra, éppúgy 1956-ban sem jutott eszembe disszidálni [lásd: disszidálás]. Én ide való vagyok, ide tartozom. Ha véletlenül kinézek a villamosból, és látok egy házat, akkor tudom, hogy az a Teréz körút sarka, ismerem a bennszülöttek nyelvét, szokásait, itt tudok létezni és tenni a dolgomat. Én legalábbis így érzem. Apám úgy érezte, hogy neki Szentesen kell kereskedőnek lennie, és nem költözött fel Budapestre, el is vitték – lehet, hogy Budapesten túlélte volna. Ő Szenteszhez tartozott, a vaskereskedéshez, én pedig ide tartozom, Pesthez.

1948-ban nősültem meg először. Csak állami esküvőnk volt a második kerületi tanácsnál. Az első feleségemet Erdős Évának hívják. Négy évvel volt fiatalabb nálam, és szintén zsidó származású volt. Veszprémben született, és szakképzettsége szerint női fodrász volt, de amikor megismerkedtünk, akkor éppen a Kossuth Könyvkiadó kiadványainak terjesztésével foglalkozott. A negyedik kerületi, ma ötödik kerületi pártbizottságon volt egy standja, ahol a politikai jellegű könyvek kiadásával foglalkozó kiadó könyveit kínálta részletre vagy készpénzért. Ott ismerkedtünk meg egymással. Nekem akkor albérleti lakásom volt, őneki meg egy garzonlakása, úgyhogy én költöztem hozzá. Anyukám maradt az albérletben, egészen addig, amíg hat év múlva újra össze nem költöztünk. 1950-ben született G. fiam, és én akkor kezdtem egyetemre járni. Sokat vívódtam azon, hogyan lesz ez összeegyeztethető a házassággal és a gyerekekkel. Nem is nagyon jött össze, mert 1953-ban már el is váltunk. Éva azóta sem ment férjhez. Úgy egyeztünk meg, hogy háromévenként a másikunknál lesz a gyerek. Az első három évben, amikor én Évától egy albérletbe költöztem, nem is tudtam volna magamhoz venni, de számítottam arra, hogy majd változnak a viszonyok. A következő három év során sem sikerült, azt hiszem, tizenegy vagy tizenkét éves volt G., amikor hozzám került, és aztán soha többé nem is lakott a mamájánál. Miután elköltöztem, hetenként kétszer, szerdán és szombaton, ha esett, ha fújt, én mentem G.-ért az óvodába, én tanultam vele. Nyaralni mindig együtt mentünk G.-vel. Bár amikor hozzám került, akkor megszűnt, hogy Éva kétszer egy héten találkozott volna vele, de azért rendszeres volt köztük a kapcsolat.

G. közepes tanuló volt egészen addig, míg tizenhárom-tizennégy éves korában el nem határozta, hogy szállodás lesz, és attól kezdve a pályája ívelt felfelé, és mindenhol nagyon jól megállta a helyét. A nyolc általános elvégzése után a vendéglátó-ipari technikumba került, ami négy évig tartott, ott is érettségizett le. Ezután egy évet töltött a Béke Szálló konyháján, ahol is külön szakácsképesítést szerzett, majd utána a Kereskedelmi és Vendéglátóipari Főiskolára felvételizett, amely három éves volt, és azt is elvégezte. Végül még a közgazdasági egyetem kétéves pótképzésén is részt vett, a doktorátus megszerzése után pedig közgazdász lett. Két évet töltöttem Tanzániában, ebből G. is több mint egy évet kint volt; kapott a vendéglátó főiskolán egy év halasztást, és dolgozott is, nagyon kiváló eredménnyel, egy angol-tanzán vegyes szállodalánc szállodáiban.

G. tudta, hogy zsidó, de nem lett körülmetélve. A zsidósága, hogy úgy mondjam, mindig benne volt a levegőben, főleg az első években, hiszen 1950-ben született, nem sokkal 1945, azaz a háború befejezése után, de sohasem fordult elő, hogy erről „tanfolyamot” tartottam volna neki. Gyerekkorában karácsonyt ünnepeltünk. Zsidó templomba nem jártam, és hitéletet sem éltem. Lehet, hogy a Hanukáról beszéltünk neki, de biztos, hogy hanukagyertyát otthon nem gyújtottunk. A fiam tehát nem vallásos szellemben nevelkedett, de zsidónak tartja magát – talán sokkal inkább is, mint én –, és zsidó felesége lett.

1956-ban egy nyaraláson ismerkedtem meg a második feleségemmel, Kovács Ágnessel. A Tervhivatalnak Révfülöpön volt az üdülője, és az ő első férje is a Tervhivatalban dolgozott. Én nem ismertem jól a férjét, mert más területen dolgozott. 1958-ban volt az esküvőnk. A második feleségem 1928-ban született, Budapesten. Mindkét ágon zsidó szülőktől származott, de egyáltalán nem lett zsidónak nevelve. Én mindig kifogtam magamnak azokat a nőket, akik nem kaptak igazi vallásos nevelést, mert a magam részéről is elsősorban a tudásszomjat, az olvasást, az írásnak a tiszteletét, szeretetét, a tisztességet és a becsületességet tartom azoknak az erényeknek, amiktől

én zsidó vagyok, nem pedig azt, hogy a ma nistanut [má nistáná; lásd: széder] én vagy a gyerekeim olvassák fel. Ágnes a háború alatt bujkált, valamilyen zárdában bújtatta el őt a mamája. Nem végzett semmilyen egyetemet, de nagyon tehetséges újságíró lett, és különböző lapoknál dolgozott, illetve a Magyar Kereskedelmi Kamara Hungaropress nevű sajtószolgálatánál is volt munkája. Tökéletes angol-német nyelvtudással rendelkezett, és mivel a Magyar Kereskedelmi Kamara a Külkereskedelmi Minisztériumnak volt egy szerve, így gyakran ő volt a külföldön rendezett vásárok magyar pavilonjának sajtófőnöke.

A feleségem a Kovács nevet túlságosan szimplának tartotta, hiszen nagyon sok embert hívnak így, ezért hivatalosan felvette a Galla-Kovács nevet. Galla kötőjel Kovács, és így is szerepelt a papírjaiban. Én ezt annak idején elleneztem, és mondtam neki, hogy ebből még egyszer baj lesz, ha gyerekünk születik, hiszen akkor az anyját majd Galla-Kovácsnak, őt pedig Gallának fogják nevezni. Ha valakinek nincs törvényes apja, akkor az anyja vezetéknévét kapja, és ez akkoriban nem volt annyira elfogadott dolog, mint mostanában. Be is következett, amitől tartottam, és M., aki 1959-ben született, az összes hivatalos helyen Kovács Ágnesként tüntette fel az anyját, mert nem érezte társadalmilag elfogadhatónak, hogy azt higgyék róla, hogy nincs törvényes apja.

Amikor újránősültem, a Tervhivaltól kaptam a Wesselényi utcában egy kétszobás udvari lakást, annak idején ugyanis a hivataloknál, nagyobb cégeknél lehetőség és szokás is volt bérlakásokat kiutalni az elismert dolgozóiknak. A kisebbik fiam már ide született. És mivel anyámmal együtt megelégtünk azt, hogy ő albérletben lakjon, így odaköltözött mihozzánk. Tehát egészen 1962-ig együtt éltünk, az anyám, a feleségem, a kisebbik fiam és én, ekkor sikerült az akkori anyósom segítségével egy háromszobás lakásra cserélni ezt a kétszoba-hallt, és innentől kezdve egészen az újabb válásomig a Damjanich utcában laktunk.

M. [a kisebbik fiú] mindig botladozott. Először a volt zsidó gimnáziumba, a Radnótiba járt, ahonnan - tekintve, hogy mi a hetedik kerületben laktunk - azon a címen küldték el, hogy nem a tizennegyedik kerületbe tartozik, ahol az iskola volt. Persze ha jó tanuló lett volna, vagy könnyebben ki lehetett volna jönni vele, akkor maradhatott volna. Ágnesnek hittantanára volt Benoschofszky [Benoschofszky Imre országos főrabbi], és onnantól kezdve ők felszínes, de jó viszonyban voltak. Miután megházasodtunk, közelebb kerültünk Benoschofszkyékhoz, olyannyira, hogy minden széder- és szilveszterestét náluk töltöttünk. Az ő révükön M. egy évre a zsidó gimnáziumba került, ahonnan ezúttal azzal az ürüggyel rúgta őt ki az igazgató és vele egyetértve az osztályfőnöke, hogy a fiam bolond, és bolondokházába kellene őt csukatni. M.-et megvizsgálták a szakorvosok, és abban maradtak, hogy bár jó pár furcsasága van, de nincs semmiféle konkrét mentális betegsége. A fiam humorista lett, ahol is végül nagyszerűen tudta kamatoztatni ezeket a bizonyos „furcsaságait”.

1974 körül újra el kellett válnom. Akkor halt meg anyám is. A harmadik feleségem egy keresztény hölgy lett, akit T. I.-nek hívtak, és akinél nem voltam elég éber, így nem jöttem rá időben, hogy alkoholista. A házasságunk ezért aztán korán fel is bomlott, 1976-tól 1979-ig tartott. Ez a feleségem 1934-ben született. Könyvtárosnak tanult, és egyetemet végzett. Fogalmam nincs, hogy mi lett vele. A negyedik feleségemmel, Ács Zsuzsával 1952-ben véletlenül egy helyen üdültünk, és az út során ismerkedtünk meg egymással. A kapcsolatunk 1981-ben vált szorosabbá, amikor a köztünk lévő tizennyolc év korkülönbségnek már nem volt akkora jelentősége. Papíron 1988-ban házasodtunk össze, de nem hivatalosan 1982 óta vagyunk együtt. Nagyon boldogan élünk, és nagy

család vesz minket körül, mert Zsuzsának is van egy lánya, és az ő révén két unokánk. Hetente háromszor uszodába járunk, és ha tehetjük, akkor utazunk nyaralni és telelni is. Ma már csak honi üdülőhelyekre. Itthon sokat olvasunk, összejárunk a barátainkkal.

Izrael keletkezését, fennmaradását és fejlődését minden idegszállammal pártolom, pártoltam, és ezután is pártolni fogom. Rendkívül fontosnak tartom az egész világ – tehát nem csak a világ zsidói – szempontjából, hogy ez az ország létezzék és virágozzék. És mindent ennek a gondolatnak a jegyében értékelek. Jó barátaim éltek Izraelben, az ő gyermekeik, unokáik még mindig ott élnek. Egy olyan közeli munkaszolgálatos bajtársam vándorolt ki és alapított ott családot, akivel sülvefőve együtt voltunk éveken keresztül. Nagyon jó barátságban voltunk, levelezés útján tartottuk a kapcsolatot, és többször jártak nálunk Magyarországon. Én azonban sosem jártam Izraelben, pedig ők is, sőt talán mások is hívtak bennünket, és persze lehetett volna menni hívás nélkül is. Úgy alakult, hogy mostanában már nem utazunk, de amikor lehetett, akkor sokat mentünk mindenfelé. Sokszor voltunk Erdélyben és Délvidéken a rokonságnál, de Angliában, Olaszországban, Németországban, Csehszlovákiában, Ausztriában, Franciaországban és Spanyolországban is sokfelé jártunk. Gyakorlatilag megismertük egész Európát, és Kanadában, valamint az USA-ban is megfordultunk.

A rendszerváltás már különösebben nem hatott rám. Elég idős korban ért, így a dolgokhoz való viszonyulásom, vallástalanságom már nem változott. Természetesen odafigyelek az antiszemitizmus megnyilvánulásaira, és érzem, hogy ami azelőtt csak lappangott, az 1989 óta a felszínre tört, és próbál minél nagyobb teret meghódítani magának, de azért bizakodó vagyok.